

**NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK 1940**

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS

OCH SKANSENS ÅRSBOK

1940

Redaktion:

ANDREAS LINDBLOM · GÖSTA BERG · SIGFRID SVENSSON

Omslaget efter fotografier av Lennart af Petersens. Första sidan avbildar den på Skansen resta runstenen från Norslunda by, Norrsunda socken, Uppland. Sista sidan återger ett prov på tillverkningen vid Glashyttan på Skansen.

Tryckt hos

Tryckeri Aktiebolaget Thule, Stockholm 1940

ADELSUNIFORMEN

av Georg W. Fleetwood

Från min barndom påminner jag mig en gammal förnäm tants yttrande till ett par herrar, som på en större bjudning uppträdde i adelsuniform: O, den trevliga adelsuniformen, den påminner mig om min gamle onkel Fabian, han gick d a g l i g e n i adelsuniform. Läsaren frestas säkert nu, liksom vi ungdomar när vi hörde detta, att le i smyg och tänka att den där onkeln nog varit en löjlig individ, eller också fantiserade tanten en hel del. Men att tanten kanske inte hade så alldeles orätt skall måhända framgå av det följande.

En uniform för en adelsman, låter i våra dagar både egenomligt och obekant. Ändock är den tiden icke alltför avlägsen då det ej var så ovanligt, att män av rikets forna första stånd uppträdde i en sådan skrud och den som har tur kan nog ännu idag på bröllop eller större societetstillställningar få se en och annan herre i adelsuniform. Vad är då detta för en uniform, vad har den för befogenhet och när har den kommit till? Ja, hela dess historia är tämligen kort och tillhör så gott som utslutande 1800-talet. I äldre tider funnos ju många förmåner och bestämmelser för adelsmän beträffande deras dräkt, men någon bestämd uniform för ståndet förekom icke.¹ Under den diskussion, som föregick fastställandet av Gustav III:s nationella

¹ Ett försök till uniformering av ståndet kan möjligen spåras i de i Hauswolffs ceremonialia vid Gustav III:s kröning omtalade tolv stycken "extra capita", som skulle gå omkring konungen klädda uti himmelsblå klädeskläder, med förgyllda knappar samt utslaget hår (detta enligt välvilligt påpekande av överintendenten frih. R. Cederström).

dräkt förekom visserligen förslag att särskilja rikets fyra stånd med olika dräkter, men därav blev aldrig någon verklighet. Efter fastställandet av den nationella dräkten fick ridderskapet och adeln förmånen att bära den svarta och röda hovdräkten, men först under Gustav IV Adolf uppkommer den verkliga adelsuniformen. Det är ju också först under denne konungs regering, som de civila uniformerna slå igenom och bliva på modet, så väl i Sverige som i det övriga Europa. Deras uppkomst får dock icke endast ses som ett utslag av furstens och hans omgivnings praktlystnad, utan tvärtom uppstå de civila uniformerna i anslutning till de många överflödsförordningarna i avsikt att förhindra och minska lyxen i klädedräkt.

Adelsuniformens såväl som ett flertal av de civila uniformernas föregångare i Sverige var den av Gustav IV Adolf år 1802 fastställda provinsuniformen. I konseljprotokollet av den 5 april 1802 beskrives den på följande sätt: "Lång Räck af mörkblått kläde med krage, revärer och upslag af lika färg, foder af mörkblått Schalong. Hvit Väst, Blå Böxor. Gula knappar med länets vapen. Svart trekantig Hatt med Guld Träns och svart ros, samt en något större knapp. De som varit Officerare äga bära Gul ros. Svarta kragstöflar, hvartil kunna brukas Spärrar. Wärja med svart Balja. Hvita Böxor brukas til skor och strumpor. Strumporna böra vara hvita och af silke wid underdånige upvagtningar hos Deras Kongl. May:ter. Wid sådana underdåniga upvagtningar måge Blå böxor med kragstöflar äfven brukas." Det var alltså en för den gustavianska praktälskande tiden synnerligen enkel dräkt, utan annan grannlåt än de blanka knapparna med länets vapen, bild 3 och 4.

I första hand tilläts ridderskapet och adeln att bära denna uniform men sedan även alla ämbets- och tjänstemän med kunglig fullmakt på sina ämbeten samt possessionater. Härmed var således en enda enkel uniform fastställd för så gott som hela den civila högreståndsklassen i Sverige. Att den heller icke var avsedd endast som högtidsdräkt framgår därav, att man vid högtidliga tillfällen hade vita byxor, silkesstrumpor och lågskor, men i vardagslag bar den helt blå med svarta kragstövlar.

Emellertid skulle snart även på denna enkla dräkt komma mycken grannlåt nämligen i avsikt att skilja alla de olika civila ämbetsmännen åt. Ibland konseljprotokollen uti inrikes civila ärenden för år 1805 ligger en odaterad beskrivning på en av Gustav IV Adolf fastställd uniform för landshövdingar. Den är dock troligen något äldre än där den ligger. Beskrivningen på densamma har i detta sammanhang intresse: "Landshöfdinge Uniformen. Mörkblå Lång Räck i frackfacon med en rad Guldbroderat Löfwärk å kragen, Upslagen och ficklåcken. Foder af lika färg. Hvit Väst. Byxor af Gul skinnfärg, Blå kunna och brukas vid mindre tillfällen. Knappar Gula med Länets vapen. Swarta Krag-Stöflor med Sporrar, Swart Trekantig Hatt med hvita Plymer, en Broderad Guld-träns och Gul Knapp, samt Gul ros för Militaire- och Swart för Civile Landshövdingar. Wärja, i Gehäng under Wästen, med Guld Port d'Epée ock Swart Balja. Närmare underrättelse erhålles af den i Nåder faststälde ritning, som vid Inrikes Civil Expedition förwaras och hwarest om afritnings erhållande på begäran kan fogas anstalt. Expedieras Gustaf Adolf."

Redan i en förordning av den 27 dec. 1798 talas om att landshövdingarna fått tillstånd att bruka uniformshattar med vita generalsplymer och i en förordning av den 13 april 1802 giver konungen vice landshövdingarna tillstånd att till provinsuniformen såsom landshövdingarna nyttja gula byxor av skinnfärg. Landshövdingeuniformen synes därför vara tidigare fastställd. Den skiljer sig emellertid från provinsuniformen däri-genom, att den är enradigt knäppt och saknar revärer samt har guldbrodyr på kragen och rocken, vita plymer i hatten och vid högtidligare tillfällen byxor i gul skinnfärg, bild 2.

Flera civila uniformer fastställdes nu hand i hand, och i konseljprotokollet uti inrikes civila ärenden daterat Hälsingborg den 19 juli 1805 läser man följande: "Kongl. May:t fann med Ridderskapet och Adelens stånd och värdighet instämmande, at de ägde bära en särskilt Uniform, hvilken Kongl. May:t i nåder behagade således fastställa. Lång Räck av mörkblått kläde, med foder af lika färg, upfästade skjört, Räck Skjört blott i

Hörnen, epauletter af Guld Galon med Bouillonier och frantsar efter den Modell, som hos Gulddragare i Stockholm blifver at tilgå. Hvit väst. Räck och väst skurna lika som Landshöfdinge-Uniformen, på vilken Räckskjörten härefter böra uppfästas. Mörk-Blå Böxor eller Pantallons. Stöflar med Spärrar. När Skor och Strumpor nyttias äro Underkläderna Vita. Trekantig svart hatt med Guld-träns och toffsar i Hörnen. Gula knappar med Länets vapn. Bref skall afgå til Landshöfdingarna, at hvar i sitt Län underrätta Ridderskapet och Adelen om det dem bevilljade Nådiga tillstånd, at en sådan Uniform anlägga; och det genom Cirkulair Bref. Expedieras Gustaf Adolph.”

Här ha vi alltså den av Gustav IV Adolf fastställda adelsuniformen. Om vi jämföra den med provinsuniformen skola vi finna att den liknar denna, med samma knappar och samma krage utan prydnader. Det enda som här tillkommer är epaletterna med bouillonier och frantsar, alltså av generalsfason. Snittet på rocken är dock landshövdingeuniformens, d. v. s. med blott en knapprad, då däremot provinsuniformen har revärer och två knapprader såsom avbildningarna visa.

Vi se att även här vardagsdräkten är helt blå med stövlar. Och då denna liksom de övriga beskrivna uniformerna är synnerligen enkel, är den helt visst avsedd att vara vardagsdräkt, varför den gamla damen i början av min uppsats säkerligen kunde haft rätt uti att hon dagligen sett sin onkel gå i sådan uniform. Belägg finnes även för att personer vid sidan av sin ämbetsuniform burit den enkla adelsuniformen som vardagsdräkt. Så skall alltså Sveriges minister i Konstantinopel, greve Otto Stenbock, under hela sin ministertid därstädes, till år 1903, ha burit adelsuniform som vardagsdräkt (detta enligt välvilligt meddelande av överintendenten, frih. R. Cederström).

Strykningarna och en del tillägg i protokollmanuskriptet äro konungens egenhändiga, det gäller bestämmelsen om de blott i hörnen uppfästade rockskörten samt tofsarna på hatten. Beskrivningen avslutas sedan med en förordning om cirkulärbrev från landshövdingarna, ett sådant helt säkert nu sällsynt dokument finnes i behåll i Livrustkammarens bibliotek, utfärdat

Bild 1. Sveriges siste lantmarskalk, greve Gustaf Lagerbjelke, i adelsuniform. Oljemålning av G. U. Troili 1863. Riddarhuset.

Bild 2 (t. v.). Landshövdingeuniform. Ur "Collection des uniformes ordonnés par Sa Majesté pour les Officiers civils en l'Année 1803". Kungl. Biblioteket.

Bild 3 (ovan). Lantrådet C. A. Sjöcrona i provinsuniform. Oljemålning av L. Fränkel, 1800-talets början. Helgenäs, Skåne. Knappen med Skånes vapen i färger (emalj).

Bild 4 (t. h.). Provinsuniform. Färglagd handteckning, troligen av Joh. Alb. Aleander. Uppsala universitetsbibliotek.

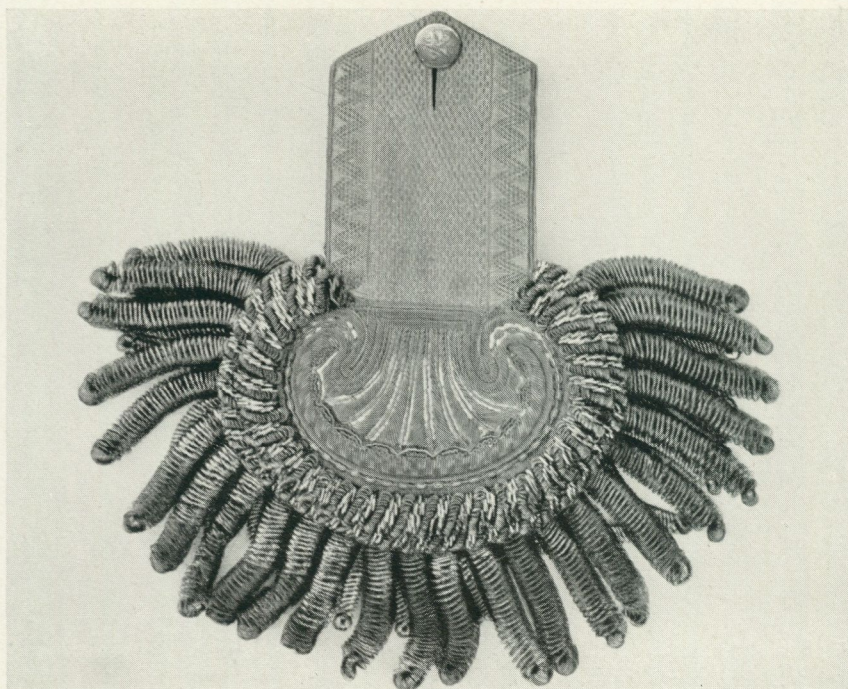
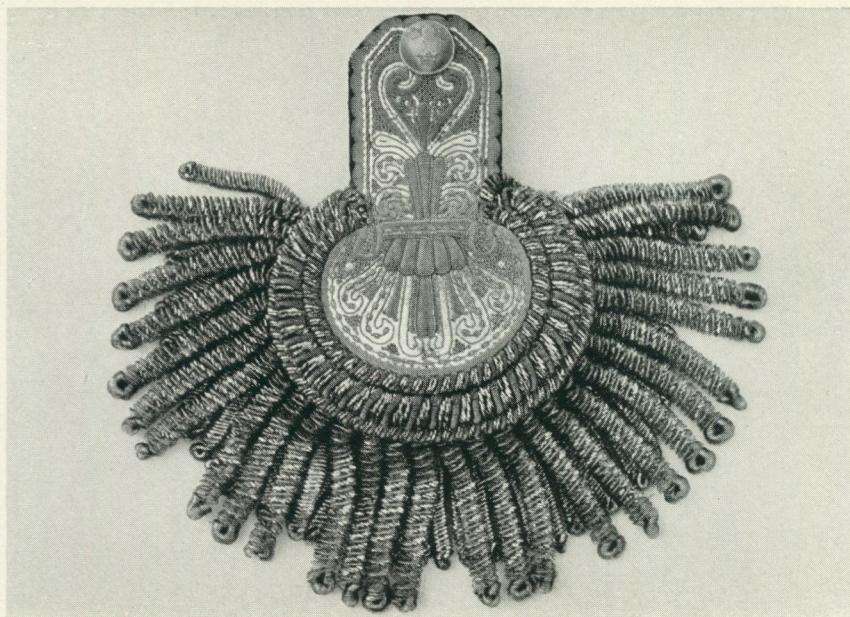

Bild 5—6. Adelsuniformsepåletter. Den övre med "tre kronor" och den undre med Södermanlands vapen i knappen. Privat ägo.

Bild 7. De fyra stånden med adelsmannen i sin uniform (den andre fr. v.). Detalj ur "Händelse vid en marknad i en småstad", teckning av C. J. Ljunggren. Nationalmuseum.

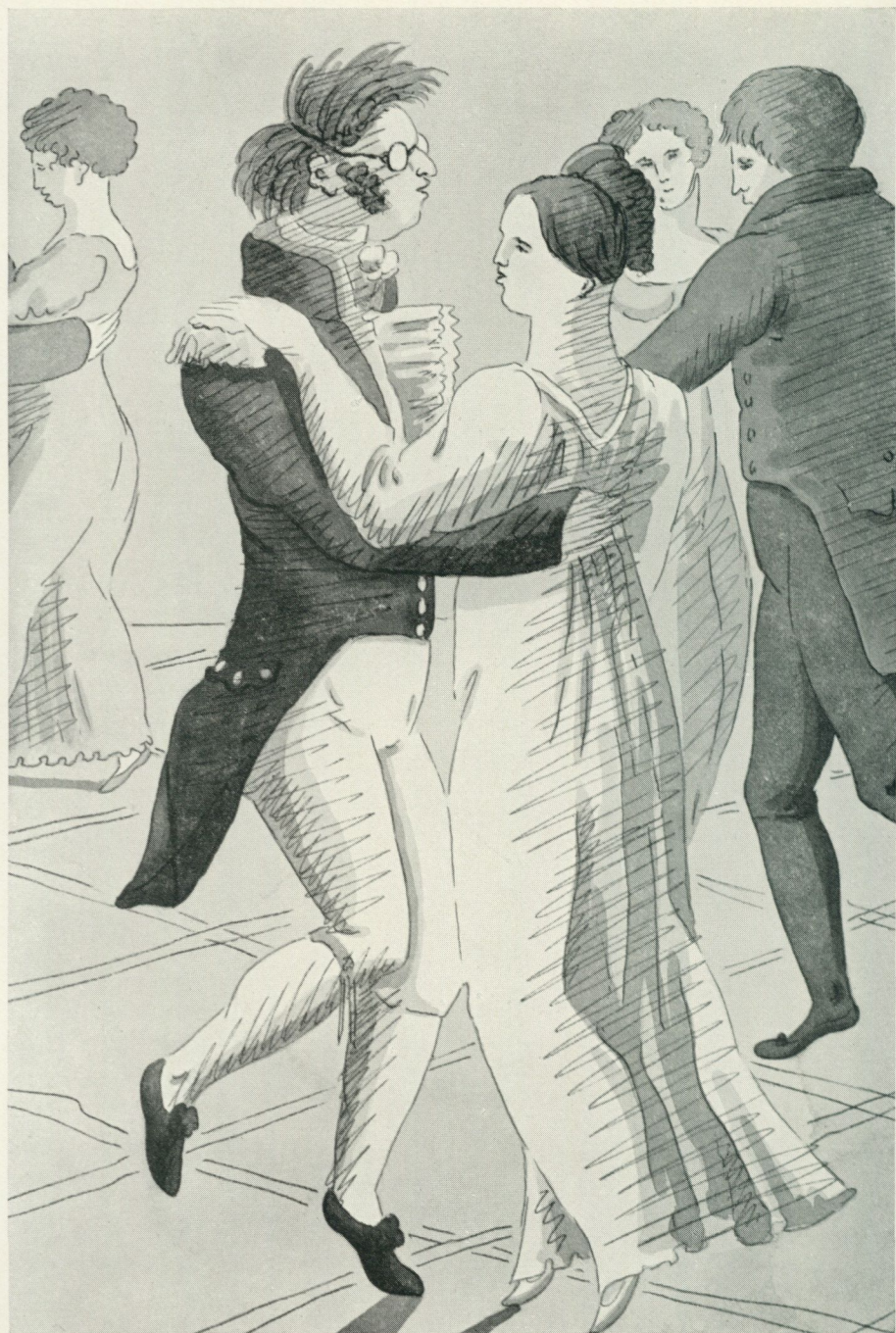

Bild. 8. Adelsuniformens högtidsdräkt (i förgrunden). Detalj ur "Småstadsbal", teckning 1818 av C. J. Ljunggren. Nationalmuseum.

Bild 9. Adelsman i uniform (stående). Detalj ur "Schackspelare", teckning 1818 av C. J. Ljunggren. Nationalmuseum.

Bild 10. Adels-
uniform med
svarta byxor
(mannen t. v.).
Detalj ur "La
haute volée",
teckn. 1819 av
C. J. Ljung-
gren. National-
museum.

av landshövdingen i Kalmar Michael Anckarswärd i Kalmar landskansli den 29 juli 1805 och adresserat till greve Lewenhaupt i Västervik.

I vad mån tillståndet att bära denna uniform accepterades och uniformen blev använd är intressant att söka följa. Naturligtvis var det i första hand på riddarhuset den fick användning, och på lantmarskalksporträtten efter denna tid se vi ofta lantmarskalken klädd i denna uniform, så vida han ej samtidigt varit högre militär, då han ofta bibehållit sin militära uniform. Men eftersom uniformen tydligen var både enkel och praktisk synes den någon tid framåt ha varit ganska mycket använd. Då ej någon uniform fastställts för statsråden och dessa på denna tid i regel voro adelsmän satt man vanligen i konseljen iklädd adelsuniform, detta t. o. m. så sent som under Karl XV:s regering och även efter representationsförändringen i riksdagen. Enligt en gammal uppgift skulle Karl XIV Johan med förkärlek ha burit denna uniform. Någon bekräftelse härpå har jag ej lyckats erhålla, men på porträtt från tiden omkring 1810 uppträder han i en uniform exakt lika denna till snitt och utstyrsel, med undantag av att han, åtminstone i ett fall, till densamma har generalstabsknappar.

Uniformens rock var ursprungligen den på bilden av landshövdingeuniformen synliga mera jackettformigt skurna, den övergick dock ganska snart till att bliva mera rakt inskuren i livet eller frackformad. Samtida teckningar giva oss en god föreställning om hur uniformen bars, t. ex. de i Nationalmuseum förvarade kolorerade teckningarna av konstnären C. J. Ljunggren. På en teckning från år 1818, kallad "småstadsbal", bild 8, se vi ett dansande par där kavaljeren bär adelsuniform med vita benkläder och lågskor, alltså högtidsdräkten. I halsen är uniformen öppen, med utstående vitt halskräs. På en annan teckning från samma år, bild 9, är ett mera vardagsbetonat sällskap sysselsatt med att spela schack, en stående betraktare är klädd i adelsuniform och har nu den helt blå dräkten med stövlar. Värjan har han ej på sig, men i byxgehänget hänger portnyckeln. En annan teckning giver stöd för en intressant för-

modan att uniformsrocken även burits till svarta benkläder. På en teckning från 1819, kallad "La haute volée", bild 10, se vi till vänster värden vid mottagning i familjen. Han bär adelsuniform med vitt krås, men har samtidigt svarta byxor, strumpor och skor, de senare med guldspännen. Detta är måhända ännu den svarta "svenska dräktens" mod som lever kvar. Gustav IV Adolf tillåter även dem som benådats med provinsuniformen att vid vissa tillfällen bära den gamla svarta dräkten. På en odaterad teckning kallad "händelse vid marknaden i en småstad — efter naturen", bild 6, återger samma konstnär representanter för de fyra stånden i samtal med varandra. Adelsmannen har här den helt blå uniformen, med stövlar, samt den höga trekantiga hatten med de föreskrivna tofsarna i hörnen. En lustig teckning av en adelsman i den gamla ursprungliga adelsfracken se vi i tidskriften "Magasin för konst, nyheter och moder" av år 1833, bild 11. Tyvärr är ej figuren helt återgiven, men dock tillräckligt för att se hela uniformen. Mannen står med armarna i kors och håller den höga trekantiga hatten fast mellan benen, har korta halvstövlar med tofsar och sporrar. Vid sidan för han en stor militärsabel. Detta senare har sitt intresse. Såsom vi sett av det föregående, finnas inga föreskrifter om värjans utseende, varken för provins- eller landshövdingeuniformen. Troligen har därför värjans form för dessa uniformer varit ganska godtycklig. Emellertid finnes en föreskrift av den 19 juni 1802 som berör värjan. Den lyder: "Kongl. May:t befalte Statssecreteraren underrätta Landshöfdingarne derom at til Provinciae Uniformen bäres icke Militaire-Uniformsvärjor af andre än dem, som warit officerare." Här se vi således att en militär kunde få föra sin militära sabel eller värja till den civila uniformen, och detta bruk har tydligen såsom bild 11 visar bibehållits för adelsuniformen.

Med årens lopp undergick uniformen en del förändringar huvudsakligen följande modet på den allmänna klädedräkten. När långbyxorna blevo på modet bars uniformen med sådana, och då med breda guldrevärer, ehuru jag ej kunnat spåra någon särskild föreskrift härom. De vita byxorna bibehölls likväl

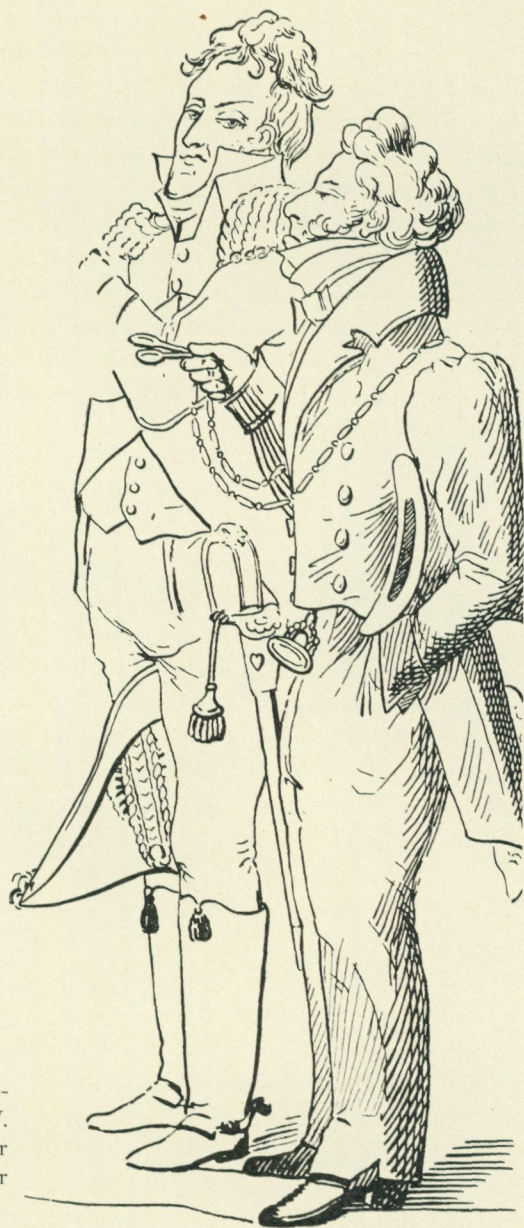

Bild 11. Adelsuniform. Detalj ur teckning av L. W. Kylberg i Ill. magasin för konst, nyheter och moder 1833.

vid högtidliga tillfällen, härvid följande det gängse bruket för hovuniformen. Man började även nu bära uniformen öppen med vita västen helt synlig. Uniformsrocken syddes då avsiktligt så att den ej kunde knäppas igen. Bild 1 visar en sådan uniform från år 1863, vari Sveriges siste lantmarskalk greve Gustaf Lagerbjelke är klädd. I knapparna äro trekronorsvapnet och på byxorna synes den breda guldrevären. Vad knapparna beträffa har det tydligen ganska snart blivit bruk att utbyta knappen med länets vapen mot en knapp med riksvapnet tre kronor. Vi se således redan justitieministern Mathias Rosenblad på ett porträtt bära adelsuniform med tre kronor i knapparna. Knappar med länets vapen brukades dock in på 1850-talet, men kommo sedan ur bruk. Epåletterna kunde även variera något i utseendet och man fick tydligen efter råd och lägenhet belägga dem med mer eller mindre guldbrodyr. Jag har således funnit tre olika typer, mer eller mindre utstyrda, bild 5 och 6 visar två av dem. Det ena paret är helt överbroderat och försett med trekronors knapp, det andra paret är äldre och är endast broderat över bouillonerna, samt fortsätter över axeln med ett stycke guldgalon på vilket knappen sitter, i detta fall Södermanlands vapen. Båda paren ha dubbla guldfransar, den yttre fransen något grövre än den inre. Epåletterna fasthållas med över axelstyckena gående guldbroderade band. Huru den fastställda modellen, som "hos gulddragare i Stockholm varit att tillgå" såg ut är mig tyvärr obekant.

Då numera de civila uniformerna överhuvudtaget spelat ut sin roll har även adelsuniformen med dem i stort sett försvunnit. Dock kan man ännu någon gång få se den bäras vid högtidliga tillfällen och då vanligen igenknäppt. Hatten har blivit den på civila uniformer vanliga låga, s. k. trekantiga, som ofta nu på chapeau-claque-maner kan hopfällas och bäras platt under armen. Den gula hattrosetten har bibehållits för dem som varit militärer och en blå och gul har använts för icke militärer.